

Тамара Ящук, Всеволод Хома

РАДЯНСЬКА СОЦІАЛЬНА ФІЛОСОФІЯ: ВИХІД ЗА МЕЖІ ІСТОРИЧНОГО МАТЕРІАЛІЗМУ.

Частина II¹

Робота над кандидатською і захист

Всеволод Хома: *Де ви влаштувалися на роботу після закінчення університету?*

Тамара Ящук²: Починаючи з третього курсу я захопилася проблемами методології наукового пізнання і написала дипломну про роль моделювання в науковому пізнанні. Моїм науковим керівником був доцент Вілен Чорноволенко. Саме він після закінчення університету й запропонував мені вибрати місцем роботи кафедру філософії Донецького державного університету, який десь за рік перед цим був створений на базі колишнього педінституту. Завідувачем кафедри там був доцент Микола Смирнов, з яким Чорноволенко (він сам викладав у Донецьку в другій пол. 50-х, після аспірантури) був добре знайомий. З рекомендаційним листом від Чорноволенка я поїхала в Донецьк, щоби познайомитися із зав. кафедри й одержати запит від ДонДУ до комісії з розподілу випускників КДУ.

Микола Васильович, випускник філософського факультету Московського університету, привітно зустрів мене, поговорив про мої наукові уподобання, можливі курси, які мені доведеться викладати в ДонДУ і попросив методистку кафедри оформити терміново в канцелярії необхідні папери в комісію з розподілу випускників. Так почалися мої два роки викладання в Донецьку, де я читала спочатку курси діалектичного й історичного матеріалізму, потім курс логіки, перед цим прослухавши курс математичної логіки на математичному факультеті ДонДУ. Донецьк в цей час переживав цікавий період своєї історії. У ті роки не тільки університет одержав нове життя, але й поступово розбудовувався регіональний науковий центр АН УРСР. У цей центр було запрошено багато провідних учених з усього СРСР, які одночасно читали й певні курси в ДонДУ.

Кафедра філософії в Донецьку виявилася дуже цікавою в кадровому відношенні. Майже одночасно зі мною там почали працювати й кілька дуже фахових випускників Московського, Ленінградського, Ростовського і Томського університетів, з якими ми

© Т. Ящук, В. Хома, 2023

¹ Інтерв'ю підготовлене в межах дослідницької програми Студентського товариства усної історії філософії «Українська філософія 60–80-х років XX століття». Перша частина вийшла друком минулого року, див.: [Ящук, Хома 2022].

² Надалі імена учасників інтерв'ю позначаються скороченнями: Т. Я. – Тамара Ящук, В. Х. – Всеволод Хома.

швидко зблизилися на ґрунті спільних цінностей і наукових інтересів. Кафедра виявилася об'єднанням однодумців. Уже переїхавши до Києва, я зберігала з ними тісні зв'язки. На жаль, нині декого вже немає, а з тими, хто залишився, я дружу й по сьогоднішній день.

В. Х.: *Яку ідею ви поклали в основу вашої кандидатської дисертації? Коли розпочали дослідження і на яку джерельну базу спиралися?*

Т. Я.: Уже в ДонДУ мої наукові інтереси дедалі більше переключалися на царину методології дослідження суспільних процесів. Давався взнаки вплив тих змін, що мали місце як у країні в цілому, так і в галузі філософських досліджень, зокрема.

1968 року я вступила в аспірантуру на кафедру філософії гуманітарних факультетів КНУ з темою «Методологічний аспект дослідження соціальної структури соціалістичного суспільства». Науковим керівником, як уже було сказано раніше, став Павло Курочкін. У дисертації я спробувала відійти від загальноприйнятої схеми поділу соціально-класової структури тодішнього радянського суспільства на робітничий клас, колгоспне селянство і прошарок інтелігенції. В основу цього поділу, на мою думку, було покладено скоріше професійно-кваліфікаційні (причетність до фізичної праці), а не соціально-економічні критерії. Мені такий підхід видавався ненауковим, із виразним ідеологічним підґрунтям, тому я звернулася до новітніх джерел, які вже можна було знайти в нашій ЦНБ АН УРСР (нині Національна бібліотека імені Вернадського), у московській Бібліотеці імені Леніна та ін.

ЦНБ уже почала регулярно одержувати філософську періодику з країн соцтабору: з Польщі, Чехословаччини, Болгарії, Югославії. Особливо цікавими були польські видання, зокрема «Przegląd Filozoficzny», що публікував статті відомих західних авторів з теорії дослідження суспільних проблем, праці яких у наших бібліотеках були лише в «спецхранах», а також багато цікавих текстів польських дослідників. Тобто вже певною мірою був доступний інший науковий досвід, який ми намагалися використовувати.

В. Х.: *Щоб читати «Przegląd Filozoficzny», треба було знати польську мову. Коли Ви її вивчили?*

Т. Я.: Польську я опанувала самотужки, вже коли вступила до аспірантури. Перші дві статті у «Przegląd Filozoficzny» прочитала зі словником, далі було легше, адже польська нам доволі близька. Згодом я почала читати польські детективи, які купувала в магазині іноземної книги «Дружба» на Хрещатику. Приблизно за пів року я опанувала польську настільки, що вже читала практично без словника і навіть перекладала виступи свого колеги-аспіранта з Польщі, який добре розумів російську, але не міг вільно говорити.

В. Х.: *Дуже цікаво! Учасники інших інтерв'ю, реалізованих в межах кількох дослідницьких програм нашого Товариства, коли йшлося про пошук нерадянських (у тому числі, до 1917 року) публікацій, здебільшого згадували московські бібліотеки, літературу в спецхранах і нечисленні книжки в загальнодоступних фондах академічних бібліотек Києва. Виявляється, було ще одне важливе джерело інформації. І яким же чином ці «неортодоксальні» джерела позначилися на ваших дисертаційних ідеях?*

Т. Я.: У дисертації я виходила з того, що для вироблення точних критеріїв належності до класів необхідно враховувати Марксове розрізнення продуктивної і непродуктивної праці. Ці його категорії продуктивної і непродуктивної праці є не лише економічними категоріями, але й фундаментальними поняттями марксистської теорії со-

ціального процесу. Продуктивною для Маркса є праця, яка створює додаткову вартість, тобто не фізична характеристика (матеріальні блага), а соціально-економічна. Маркс навіть підкреслював, що до продуктивної праці слід віднести працю інженерно-технічного персоналу, приналежного за цією ознакою до робітників. Це розрізнення він чітко формулює в підготовчих рукописах до «Капіталу». Їх саме в цей час почали видавати в Східній Німеччині – мовою оригіналу й відповідно до авторського тексту. У російських перекладах ці уточнення загубились, мені ж здалося, що слід повернутися до першоджерела.

Враховуючи ці передумови, я виділяла в соціальній структурі розвинутого соціалістичного суспільства соціальні групи, що зайняті у сфері матеріального виробництва, безпосередньо використовують суспільні засоби виробництва та зайняті продуктивною працею. Ці групи і складають класи соціалістичного суспільства. Групи, які обслуговують надбудову соціалістичного суспільства, не використовують безпосередньо засоби виробництва, зайняті непродуктивною працею в Марксовому розумінні цього поняття, слід виділити в окрему категорію службовців, що займають особливе місце в соціально-класовій структурі соціалістичного суспільства.

В. Х.: *Скільки часу ви присвятили роботі над кандидатською?*

Т. Я.: В очній аспірантурі я провела два роки. Потім мені запропонували перейти асистентом на кафедру філософії гуманітарних факультетів. Тому третій рік аспірантури (1970–1971) я пройшла заочно. На кафедрі довелося виконувати велике навчальне навантаження, що уповільнило роботу над текстом дисертації. На обговорення кафедри я його представила на початку літа 1973 року, а захист відбувся в Києві наприкінці цього ж року. Утім, диплом кандидата наук я отримала тільки в червні 1975-го і шлях до цієї події виявився, так би мовити, тернистим.

В. Х.: *Вам не зійшли з рук ваші новації? Чи правильним буде припущення, що в часи вашої аспірантури нетипові для сталінського марксизму інтерпретації Маркса, засновані на німецьких оригіналах, ще не стали чимось буденним?*

Т. Я.: Мій підхід деякі рецензенти, зокрема сумновідомий московський академік Марк Мітін, випускник Інституту червоної професури, у рецензії для ВАК звинуватили у відступі від лєнінської ідеології, наблизненні до західних концепцій наявності в радянському суспільстві окремого класу номенклатури тощо. Звісно, зі своїх московських висот Мітін навряд чи розгледів би мою скромну роботу, якби його не попросили це зробити мої кївські недоброзичливці... Одне слово, наприкінці січня 1974 року довелось обстоювати свою позицію перед експертами ВАК (Вища атестаційна комісія, що затверджувала результати захистів і присуджувала наукові ступені) у Москві, цитуючи відповідні тексти Маркса німецькою мовою й посилаючись на новітні розробки проблем соціальної структури в працях окремих авторитетних радянських дослідників.

Я згадую ці мої проблеми, щоби проілюструвати ті глибокі зміни, які вже відбувались у середовищі радянських філософів. У літературі того часу можна було вже побачити принципово нову методологію дослідження суспільних процесів, яку демонструвало нове постсталінське покоління науковців. У результаті мої пояснення були прийняті, експертна комісія винесла позитивне рішення щодо присудження мені наукового ступеня кандидата філософських наук. Пospрияла цьому і зовнішня рецензія з Ленінградського університету, яку підготував професор Марахов.

Але мої «опоненти» не заспокоїлися. З Києва, за ініціативи одного з одіозних професорів, який не міг мені пробачити ті гострі питання, які я ставила йому ще на другому

курсі (!!!), і підтримку тих змін, які започаткував Петро Дишлевий, що став деканом 1972-го, пішла нова заява зі звинуваченнями мене у відступі від лєнінської ідеології. Тож мою роботу, усупереч процедурі, направили на ще одну зовнішню рецензію. Рецензія прийшла дуже позитивна і я, нарешті, одержала свій кандидатський диплом.

В. Х.: *Що ж, злопам'ятні іноді трапляються професори. Або не злопам'ятні, але дуже злі й пам'ятливі. Ви були впевнені в позитивному результаті того засідання експертної комісії чи довелося спалити чимало нервів? І якою була процедура надання вчених звань?*

Т. Я.: Як правило, документи захистів надходили у ВАК, там вони розглядалися на експертних спеціалізованих комісіях і затверджувались на Пленумі ВАК. Але якщо були сумніви, дисертацію відсилали на рецензування комусь із фахівців і дисертанта викликали на експертну комісію, де він мусив дати відповіді на зауваження. При позитивному результаті цього розгляду матеріали йшли на Пленум ВАК на затвердження. У моєму випадку були виявлені упередженість і порушення процедури проходження цих експертиз (надсилання на повторну рецензію після позитивного висновку експертної комісії). Як мені вже через певний час говорив хтось із московських колег, один з керівників ВАК навіть одержав за це догану...

В. Х.: *Отже, усі ці дисертаційні перипетії сталися тоді, коли ви вже працювали в Київському університеті...*

Т. Я.: Так я вже працювала на кафедрі філософії гуманітарних факультетів КНУ. Сталось так, що Ігор Карнаухов, який очолював цю кафедру (1969–1972) й одночасно був проректором університету, почав залучати до викладання випускників філософського факультету й аспірантури, поступово позбавляючись кадрів, що не відповідали вимогам нового часу. Після двох років навчання в аспірантурі, я вже згадувала це, Ігор Михайлович запропонував мені перейти в заочну аспірантуру і стати асистентом кафедри. Щоправда, цю пропозицію я одержала лише після того, як було заслухано мою наукову доповідь на засіданні кафедри (я виступила з популярною на той час темою структури соціального знання й місця в ньому теорій середнього рівня), а моє семінарське заняття з аспірантами факультету журналістики, які готувалися до кандидатських іспитів з філософії, відвідав за дорученням Карнаухова доцент Микола Гончаренко. Очевидно, що випробування я витримала й була зарахована на посаду асистента кафедри філософії гуманітарних факультетів. Карнаухов був дуже яскравою особистістю, колишній фронтвик, дуже принципова й вимоглива людина, він одночасно завжди міг допомогти, підтримати при необхідності тих молодих викладачів, яких привів на кафедру.

В. Х.: *Як би ви загалом оцінили 70-ті роки як епоху в ідейному житті?*

Т. Я.: Для мене 70-ті роки – дуже неоднозначний, напружений період радянської історії. Але маю наголосити передовсім на тих зовні прихованих тенденціях, що пробивалися крізь зашкарублу, заідеологізовану дійсність. Це були ніби ледь відчутні підземні поштовхи. Але вони свідчили, що десь у глибині вже зростають нові сили. Покоління шестидесятників, нещадно репресоване, затиснуте в лещатах тотального нагляду з боку каральних структур, усе ж зробило свою історичну роботу. Воно підготувало ту духовну основу, з якої постала епоха Перебудови та її вимоги: гласності, радикальних суспільних змін, перегляду застарілих догм.

В. Х.: *70-ті називають роками «Застою», коли темпи зростання радянської економіки знизилися практично до нуля, розпочалися проблеми з продовольством, а ще – протестні рухи в східноєвропейських «протекторатах» імперії, особливо в Польщі.*

Кінець 70-х «увінчався» окупацією Афганістану. Чи можна говорити про якісь плідні досягнення українських дослідників соціальної філософії 80-х? Адже перша половина цього десятиліття стала настільки кризовою, що вже у 1985 році новому генсекові довелося оголошувати «Прискорення», а потім і «Перебудову», якої СРСР вже не пережив. Це сутінки режиму, але ж саме в сутінки, ніби, і має вилітати сова Мінерви?

Т. Я.: Саме в період так званого Застою початку 80-х років уже було зрозуміло, що кремлівська геронтократія відходить, і відійде неминуче найближчим часом. У тогочасній філософській думці, на мій погляд, з'явилися цікаві розробки. Розроблялася нова тематика, виходили друком дуже цікаві публікації. Однак я зупинюся на плідних досягненнях у тій царині, де працювала я. Цикл праць з соціальної теорії, яка вже не обмежувалася напрацюваннями з історичного матеріалізму, був підготований за активної діяльності Володимира Куценка, який працював в Інституті філософії завідувачем відділу. Тема його докторської дисертації «Соціальні задачі. Їхній генезис та розв'язання (загальнометодологічний аспект)» була обрана не випадково. Адже його цікавили передовсім проблеми соціального пізнання й соціального управління. Розробки в цьому напрямі знайшли відображення як у його власних публікаціях, так і в низці колективних монографій, підготовлених під його керівництвом. Мені були особливо цікавими такі праці, як «Социальная задача как категория исторического материализма» (Київ, 1972); «Методологические проблемы социального предвидения» (Київ, 1977); «Вопросы прогнозирования общественных явлений» (Київ, 1978); «Социальное познание и социальное управление» (Київ, 1979); «Общественные проблемы: генезис и решение (Методологический анализ)» (Київ, 1984). Саме цей цикл робіт свідчив про вихід за межі традиційного істмату в напрямку більш широкої соціальної теорії.

Володимирові Куценку належала ініціатива з розробки й організації виконання дослідницької програми з соціальної філософії як теорії суспільного пізнання і соціальної дії. Як очільник відділу Інституту філософії Куценко був науковим керівником багатьох фахівців в галузі соціальної філософії. Робота в багатьох наукових радах, наукове редагування і рецензування наукових праць здійснювалося завжди з позиції високих теоретичних критеріїв.

Як опонент на захисті дисертацій, Володимир Ілліч ставив високі вимоги до дисертантів, але й умів підтримати цікаві, хоч і дискусійні ідеї, дати добру пораду. Ці його якості як опонента я відчула на своїй власній історії. Коли мені прийшов виклик ВАКу з доданою до нього негативною рецензією академіка Мігіна, про що я вже згадувала, Володимир Ілліч дав мені дуже цінні поради, як побудувати лінію захисту, і коли вся ця історія благополучно завершилась, тепло привітав мене.

У галузі проблем теорії, методології й логіки соціально-гуманітарного пізнання цікавий новий напрямок досліджень був започаткований Іваном Бойченком. Його праці присвячені системному аналізу проблем формування, розвитку й функціонування філософії історії, системному порівнянню формаційного і цивілізаційного підходів, найважливішим напрямом і етапам розвитку класичної, некласичної і постнекласичної філософії історії. Також він досліджував співвідношення філософії історії та інших галузей пізнання і соціальної практики. Починав він ці дослідження ще під час роботи в Інституті філософії АН УРСР, а продовжив на посаді професора кафедри філософії гуманітарних факультетів КНУ. Уже на посаді професора КНУ він був членом Спеціалізованої вченої ради філософського факультету. Мені завжди було цікаво

під час засідань обмінятися з ним думками щодо матеріалів захистів, оскільки сфери наших наукових інтересів були дуже близькими.

В. Х.: *До речі, коли йде мова про 70–80-ті роки, у нас часто кажуть про «Київську філософську школу». Але контекст цих висловлювань завжди полемічний: одні стверджують, що це була цілком реальна філософська школа, в буквальному розумінні: розробка спільних ідей, практикування і розвиток спільних методів «від вчителя до учня». І що представниками цієї школи є велика кількість сучасних філософів старшого покоління, і не тільки старшого. Інші стверджують, що «школа» в цьому контексті – щонайбільше метафоричне поняття, яке позначає деякий осередок спілкування, просто групу непересічних інтелектуалів, що інтенсивно спілкувалися між собою, але «школою» ніколи не були. Якою є ваша позиція в цьому питанні?*

Т. Я.: Я вважаю, що в Україні формувалася дуже потужна філософська спільнота, яка одержала назву «Київської школи» й основи якої заклали Копнін і Шинкарук. У 80-х роках вона вже чітко окреслилась. Її визначала певна спільність засадових ідей, спільне розуміння місця і ролі філософського знання як системоутворюючої основи культури. Це було не лише коло однодумців, але і справді школа, яка охоплювала кілька поколінь вчителів і учнів, професійну спільноту виконавців спільних наукових проєктів, трансляторів і розробників певної наукової традиції. Про її особливості вже багато сказано і я хотіла лише поділитися спогадами про ту повагу до досягнень цієї школи, яку відчула під час стажування в ІПК при Московському державному університеті в лютому-червні 1986 року.

В. Х.: *Було б цікаво почути вашу розповідь про стажування в Москві.*

Т. Я.: Московський «Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук» збирав слухачів з усього Союзу і навіть деяких зарубіжних країн. У 1986 році було лише троє киян: професор Юхим Осічний, доцент Андрій Феоктістов і я. Нас усіх включили в спеціальну групу з восьми осіб, яка мала на замовлення Міністерства освіти СРСР розробити нову програму нормативного курсу з філософії для всіх ВНЗ країни. Це вже був час Перебудови, чергової радянської лібералізації, тож потреба оновити викладання філософських дисциплін постала цілком природно. Керівництво кафедри філософії ІПК звернулось до нас як представників Київської школи з проханням долучитися до цієї роботи. При цьому звучали дуже позитивні оцінки досягнень цієї школи. Наша група працювала вельми активно, із цим завданням ми впорались. За час цього стажування і досвіду спільної наукової роботи ми переконалися, що ні в чому не поступаємось російським колегам, а по деяким напрямкам українська філософська думка пішла далі того, що розробляли в Росії.

З того, що мені найближче за тематикою, можу навести приклад щодо посилення уваги до проблеми суспільного виробництва не лише як економічного, а і як соціокультурного процесу. У Києві цю тему цікаво започаткував Валерій Хмелько ще у своїй кандидатській дисертації, а потім і в наступних публікаціях. Великий інтерес до осмислення впливу, який чинить на суспільне життя науково-технічна революція, розробка проблем постіндустріального суспільства надали особливої актуальності темі суспільного виробництва. Значний резонанс одержала публікація монографії «Производство как общественный процесс (актуальные проблемы теории и практики)» (1986), де Хмелько був співавтором. Велику кількість учасників зібрала й усесоюзна наукова конференція, присвячена цій проблематиці, що відбулась приблизно в той же час у Москві в Інституті філософії АН СРСР.

В. Х.: *Після стажування ви повернулися на свою кафедру і взяли за докторську?*

Т. Я.: Після цього стажування мене запросили на роботу на кафедру філософії в Інститут підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук при Київському держуніверситеті. Тож із 1 листопада 1987 р. по 9 березня 1992 я працювала на посаді доцента цієї кафедри. Це була дуже цікава робота, що вимагала іншого рівня компетентності. І я взялася за напрацювання матеріалів до майбутньої докторської дисертації, яку захистила 10 червня 1991 р.

В. Х.: *Хотілось би докладніше ознайомитися із загальною концепцією вашої докторської.*

Т. Я.: Це вже були нові часи, усе прийшло в рух, уже не так тиснули різні ідеологічні пута й можна було реалізувати своє бачення обраної теми. На цей час я цілком захопилася дослідженням процесів детермінації історичного процесу і вибрала відповідну тему: «Соціально-історичний суб'єкт в системі детермінації історичного процесу». У роботі я перш за все спробувала проаналізувати місце і роль соціально-історичного суб'єкта в системі детермінації змісту, способу та форми реалізації і спрямованості історичного процесу. Я мала на меті досягнути внутрішні механізми детермінізму як процесу самостворення соціальних систем в їх цілісності.

Основні положення дисертації коротко можна сформулювати так. Системоутворювальною основою, що опосередковує включення всіх чинників у процес детермінації змісту, способу й форми реалізації, а також спрямованості історичного процесу, є соціально-історичний суб'єкт. Він виконує функції рушійної сили в цій соціальній системі. Суб'єкт історичного процесу визначався як соціально-історична спільність, яка має особливий статус у соціальній структурі суспільства. Це дозволяє їй створювати цілісну систему свого виробництва та відтворення, певну форму суспільної організації. Згаданий суб'єкт відрізняється особливим типом діяльності, спілкування і самосвідомості. Опредметнені соціально-історичні й культурно-історичні характеристики суб'єкта, втілюючись у матеріальних умовах його існування, постають як об'єктивні умови його буття.

В. Х.: *А як співвідносилися у вас об'єктивне і суб'єктивне?*

Т. Я.: Об'єктивність тут – це функціональні властивості предметів, включених у діяльність певного суб'єкта як чинники його відтворення. Суб'єктивність – це системна властивість усієї спільності. Присвоєння окремим індивідом суб'єктивності опосередковується певним співвідношенням суспільства й особистості в межах цієї спільності. Опредметнюючись в об'єктивному, суб'єктивне набуває відносної самостійності, що зумовлює здатність соціальних систем до самоорганізації і самодетермінації.

В. Х.: *Зрозуміло. Утім, навіть тема дисертації вже вказує, що основний її нерв – це співвідношення суб'єкта як активного начала і детермінації. Звісно, поняття само детермінації є дуже доречним, якщо ми хочемо розв'язати проблему непрямолінійно.*

Т. Я.: Соціально-історичний суб'єкт у процесі свого виробництва та відтворення визначає змістовні характеристики історичного процесу. Спосіб детермінації історичного процесу визначається механізмом дії суспільних законів, в якому знаходить відображення характер соціально-інтеграційних зв'язків усередині соціально-історичного суб'єкта, генезис свободи, представлений з боку способу її здійснення – це процес розвитку форм самодетермінації суб'єкта.

Суб'єктивне як продукт соціально-історичного та культурно-історичного розвитку породжує передумови виходу за межі можливостей наявної соціальної системи. Детермінація спрямованості історичного процесу здійснюється через вибір соціально-історичним суб'єктом альтернативних можливостей розвитку. Сама альтернативність

можливостей свідчить про виникнення нового суб'єкта. Найбільш розвинений спосіб переведення суб'єктивної детермінації в об'єктивну – історична ініціатива суб'єкта щодо реалізації вибору.

В. Х.: *Я розумію, початок 90-х – зовсім інший час, порівняно з 70-ми. Утім, не може не запитати, чи з захистом докторської дисертації, часом, не сталося пригод, подібних до тих, що випали на долю вашої кандидатської?*

Т. Я.: Хочу зазначити, що моя друга дисертаційна історія суттєво відрізнялась від попередньої, кандидатської. Це справді свідчило, що ситуація в країні суттєво змінюється, відкидаються застарілі догмати, науковці одержали новий рівень свободи від жорсткого ідеологічного контролю. Узагалі, було очевидно, що стара система невідворотно руйнується, економіка, особливо після Чорнобиля, демонструвала свою повну неспроможність. СРСР ішов до остаточного розпаду, хоча в серпні 1991 року його спробували реанімувати.

В. Х.: *Ви маєте на увазі історію з ДКНС або російською ГКЧП, що остаточно поховала радянський Союз? Як ви пережили ці дні?*

Т. Я.: Вранці 19 серпня мені зателефонував мій колега і порадив включити телевізор. Зрозумівши, що відбувається, я опинилася перед серйозним вибором. Оскільки в період Перебудови я відкрито демонструвала свою підтримку тим прогресивним змінам, що відбувались, підтримувала позиції Демократичної платформи в КППС, то треба було визначатись, що робити в цій ситуації. Я зрозуміла, що було б ганьбою залишатись далі в лавах КППС і після коротких роздумів взяла свій партквиток і пішла в Червоний корпус, у партком, із заявою про вихід з КППС. У Червоному корпусі, крім вахтера, не було видно нікого. Партком був закритий, як і всі кабінети керівництва. Поки я розмірковувала, як діяти далі, підійшов мій колега по кафедрі Олександр Погорілий, з тією ж метою, що і я. Порадившись, ми вирішили йти в Ленінський райком партії, що був на вул. Пушкінській. Там теж не було нікого, крім чергової секретарки. Про наш намір подати заяви про вихід з партії і здати партквитки вона відповіла якимось обуреним лементом. Ми мовчки поклали перед нею заяви, партквитки і пішли, не звертаючи уваги на її схиблені оцінки нашого вчинку.

Перші роки незалежності. Оновлення освіти

В. Х.: *1991 рік був багатий на події, особливо його друга половина. Якими вони залишилися у вашій пам'яті? Я маю на увазі передовсім Акт проголошення незалежності, заборона компартії, референдум 1 грудня. І як складалася ваша академічна кар'єра в перші роки незалежності?*

Т. Я.: У березні 1992 р. професор Микола Тарасенко, що був тоді деканом філософського факультету і одночасно очолював кафедру філософії, запропонував мені повернутися на факультет і стати його заступником по кафедрі. Треба було починати велику роботу, радикально змінювати навчальний процес. Це було цікаво, я вже й сама готувала нові навчальні курси. Нарешті з'явилась реальна можливість впровадити їх, тож я погодилась. Колектив кафедри теж прагнув розпочати оновлення курсів, підготовку нових підручників і навчальних посібників.

Дуже доречними в цей час виявились зміни в організації викладацької роботи. Міністерство освіти впровадило розподіл роботи викладачів на викладацьку й наукову частини з відповідним розподілом заробітної плати. Наукова робота оцінювалась як окрема частина навантаження, запроваджувалась відповідна система звітності за виконані роботи, були затверджені наукові теми кожного підрозділу факультету.

Для кафедри філософії філософського факультету я запропонувала тему «Модернізація фахової філософської освіти». Колеги підтримали цю тему, разом ми визначили ті основні засади й цілі, якими будемо керуватися, перелік нових курсів, які мають бути впроваджені в навчальний процес із відповідним методичним забезпеченням. Звичайно, така робота була розрахована на тривалий період.

В. Х.: *До речі, яким був склад цієї кафедри, що, власне, і розпочав створення і впровадження нової структури навчання майбутніх філософів?*

Т. Я.: Кафедра теоретичної і практичної філософії філософського факультету була створена у 1988 р. після реорганізації та перепрофілювання кафедр діалектичного та історичного матеріалізму, які існували з 1973 р. Протягом 1994–1998 років вона мала назву «теорії та історії філософії». Потім кафедру історії філософії було відновлено. У різний час на кафедрі працювали Микола Тарасенко, Ігор Бичко, Ганна Горак, Анатолій Лой, Олександра Александрова, Стелла Гатальська, Валентин Гусев, Володимир Дем'янов, Людмила Конотоп, Юрій Кушаков, Олександр Погорілий, Микола Савчук, Анатолій Тихолаз, ваша покірنا слуга та інші колеги.

В. Х.: *Хотілось би почути, яким залишився у вашій пам'яті Микола Тарасенко, який очолював кафедру на зламі епох, отже воленс ноленс узяв на себе історичну задачу. Що йому вдалося, що ні? Наскільки він зміг відповісти на цей виклик історії?*

Т. Я.: Я добре знала Миколу Федосійовича ще зі студентських років, він закінчив факультет на рік пізніше за мене. Як активний учасник Студентського наукового товариства, він був популярним на факультеті, його завжди виділяли викладачі як одного з найкращих і перспективних студентів. Його перш за все цікавили світоглядні й соціально-культурні регулятиви відношення «людина – природа», проблеми екології. Його праці «Філософські аспекти відношення “людина – природа”» (1975), а особливо «Природа, культура, технологія: філософсько-світоглядний аналіз» (1985) були цілком новаторськими, на мене вони справили дуже позитивне враження. Я вітала його призначення деканом, оскільки вважала, що його науковий і організаційний потенціал дозволить здійснити необхідні зміни на факультеті, які були вже на часі. Сміливості, наполегливості, волі йому було не позичати. Особливо активно він сприяв просуванню радикальних оновлень в навчальних планах, у структурі і змісті дисциплін, планах впровадження нових дисциплін і забезпеченні їх необхідною навчальною літературою після здобуття Україною незалежності. До речі, «Червону калину» я вперше почула від нього на вечірці з приводу захисту моєї докторської дисертації.

В. Х.: *Цілком зрозуміло, що нова реальність – крах соціалізму і побудова нової держави – не могла не призвести до змін в освіті, особливо філософській. Розкажіть, будь ласка, які ідеї ви заклали в задуману вами модернізацію?*

Т. Я.: Ми виходили з того, що філософія є системоутворювальною основою культури, що вона виконує ціннісно-орієнтаційну, світоглядну й методологічну функції. Особливо в тому, що стосується дослідження суспільних явищ. У процесі модернізації суспільства, коли необхідно виробити стратегічне бачення майбутнього держави, розбудувати дієві демократичні інституції, свою важливу функцію має виконувати філософ. Йому припадає просвітницька місія, вплив на формування нових правил, норм і цінностей, орієнтирів суспільного розвитку. І, певна річ, на впровадження цих засад, коли пострадянське суспільство має поступово перетворюватися на повноцінне громадянське. Необхідність переосмислити призначення і функції філософського знання у сучасній системі освіти ніхто не ставив під сумнів, адже старі радянські підходи просто не вписувалися в нову реальність. Радикальні суспільні перетворення в

нашій країні актуалізували проблему нового визначення змісту, структури і спрямованості матеріалу, який несуть базові університетські курси філософії. Але виконати таке завдання неможливо, якщо не врахувати стратегічні орієнтири й цілі, згідно з якими трансформується суспільство. Економічний розвиток, прискорення демократичних перетворень й інтеграція України в європейську спільноту – це й були ті орієнтири, що мали визначати пріоритети філософських курсів. Пізніше я узагальнила наші основні підходи до модернізації філософської освіти в спеціальній статті³.

В. Х.: *Утім, у нашому суспільстві довгий час не було згоди щодо стратегічних пріоритетів. А ті «правильні» слова які проголошувалися і вписувалися в закони, часто були порожніми, не підкріплювалися реальними політичними зусиллями.*

Т. Я.: Це справді має місце, бо наше суспільство транзитивне. І цей характер нашого суспільства зумовлює ситуацію світоглядної та ціннісної невизначеності, співіснування різнорідних, часом протилежних ціннісно-нормативних орієнтацій у свідомості людей. За цих умов суспільство потребує системи ідей, які сприяли б його інтегруванню.

В. Х.: *Але ж ідеї самі по собі не виростуть. Навіть якщо вони «шугають у повітрі», як іноді кажуть, їх хтось має сформулювати, запропонувати суспільству. І, найголовніше, запропонувати так, щоб до них прислухалися.*

Т. Я.: Безумовно, це найважливіше. Інтеграція України в європейський соціокультурний простір за таких обставин передбачає особливу відповідальність інтелігенції як інтелектуальної і духовної еліти нації. Саме вона, через просвітницьку діяльність, має найпотужніше сприяти формуванню політичної культури нації, транслювати в масову свідомість узагальнене уявлення про іншу культуру. А також – сприяти подоланню стереотипів у міжкультурній комунікації, коріння яких слід шукати в минулому, що ще й досі не відійшло, ще й досі актуально присутнє в ментальності.

В. Х.: *Отже, вам ішлося водночас і про формулювання ідей, і про формування тих, хто пропонуватиме ці ідеї суспільству?*

Т. Я.: Саме так, освітня реформа мала сприяти формуванню описаного мною типу інтелігенції. Така реформа мала орієнтуватися на вироблені в європейській культурі засади гуманістичної освіти й виховання. Враховуючи необхідність якнайшвидшого початку роботи над впровадженням поставлених нами завдань, ми були переконані, що вже новий навчальний рік (1992–1993) треба було починати з перегляду навчальних планів і поступового включення нових дисциплін. А також – зі встановлення балансу в сітці годин між новими курсами й уже наявними, викладання яких мало бути завершено. Тобто попереду було багато як науково-методичної, так і чисто організаційної роботи. Для кожного курсу, з першого по п'ятий, треба було розписати окремий навчальний план, щоб завершити викладання вже розпочатих предметів і поступово включати нові, щойно ті будуть підготовлені. При цьому постала така делікатна проблема, як розподіл годин. Деякі викладачі були незадоволені скороченням обсягу годин на звичні вже для них предмети, потребою перебудовуватись, а іноді – перенавчатись відповідно до запланованих змін.

В. Х.: *Величезний обсяг роботи треба було виконати у доволі стислий час...*

Т. Я.: І тому працювати доводилося 24/7, як зараз модно говорити. Микола Федосійович був перевантажений факультетськими справами, бо на кожній кафедрі йшла

³ Див.: [Ящук 2002].

така ж робота, як і в нас. Напрацьовувати свої власні нові курси можна було переважно вночі. Але це був і час піднесення, ейфорії від можливості працювати так, як тобі хотілось. Ніхто не втручався з «особливо цінними» ідеологічними вказівками, ми самі визначали зміст своїх курсів, усіма правдами й неправдами роздобували нові необхідні джерела.

В. Х.: *Це ж іще доінтернетна епоха!*

Т. Я.: Так, інтернет з'явився пізніше, у середині 90-х років. Коли в мережі стали доступні оцифровані тексти сучасних філософських видань, це було неабияке полегшення. Уже обов'язково було йти в бібліотеку й робити ксерокопії, хоча швидкість і якість скачування текстів при нашому застарілому телефонному зв'язку була дуже обмежена, а якщо телефон був спарений, як у багатьох киян? Для сучасної молоді пояснюю: це коли номери телефонів відрізнялися на одну середню цифру й одночасно користуватися зв'язком із сусідом було неможливо, тільки по черзі. Отже, якщо телефон був спарений, на скачування однієї книги потрібна була ціла ніч! Примітивним було і програмне забезпечення, наприклад, пошуковики давали кожен свій набір знайдених джерел. Доводилося потім відкривати їх по черзі, це забирало багато часу. Уже пізніше один мій студент приніс мені утиліту, яка йому дісталась від його друзів хакерів. За її допомогою я одразу одержувала зведені в один файл результати пошуку. Це був і прекрасний час відкритих баз даних, дуже скоро їх почали комерціалізувати й закривати вільний доступ до них. Але робилося це ще дуже примітивними засобами і я швидко навчилася заходити в потрібні мені сховища з «заднього двору», так би мовити, без реєстрації і паролів.

В. Х.: *Чи вважаєте ви ті зусилля немарними? Чого вдалося досягнути?*

Т. Я.: Я вже відзначила, десь із 1992 року філософський факультет жив духом реформ і революційних змін. Зокрема, на кафедрі філософії під керівництвом Миколи Тарасенка було переглянуто й оновлено весь комплекс навчальних дисциплін. Було здійснено комплексний аналіз змісту сучасної фахової освіти в галузі філософії, релігієзнавства та політології. Результати цього аналізу стали підґрунтям навчальної і наукової роботи факультету. За цей період було радикально переглянуто й оновлено структуру навчального процесу. Ми орієнтувалися на досвід авторитетних європейських університетів, запозичували в них структуру навчальних курсів, використовували їхні підручники й посібники. Згодом підготували власні підручники, орієнтовані на наші суспільні реалії, культурну традицію й першочергові завдання нової незалежної України. Паралельно йшла велика робота з перекладу англійської і німецькомовної філософської класики, багато було підготовлено україномовних термінологічних словників у різних галузях знання. Треба віддати належне ентузіазму колег, які здійснювали цю роботу спочатку безоплатно, пізніше певну допомогу став надавав фонд «Відродження».

В. Х.: *Ви кажете, що навіть переклади готували? Це справді фундаментальний підхід, нетиповий для наших філософських інституцій. Як би ви оцінили підсумки, чого вдалося досягнути?*

Т. Я.: На кафедрі працюють провідні перекладачі філософських текстів з німецької. Результатом їхньої роботи є, зокрема, українські версії вельми значущих творів, здебільшого у видавництві «Тандем»: Райнгольд Циппеліус, «Філософія права» (2000); фундаментальний том «Класики політичної думки» (2002); Петер Слотердайк, «Критика цинічного розуму» (2002); збірка «Класики філософії мови» (2009); Густав Радбрух, «Філософія права» (2009); а пізніше – і в інших видавництвах: Томас Ренч,

«Конституція моральності» (Дух і Літера, 2010); Едмунд Гусерль, «Досвід і судження» (ППС-2002, 2011); Ніклас Луман, «Поняття цілі і системна раціональність: щодо функції цілей у соціальних системах» (Дух і Літера, 2011) та ін. Десять років за 7-10 вже було сформовано й кістяк нового набору навчальних дисциплін, напрацьовано їх змістове наповнення, підготовлено відповідні методичні матеріали. Саме з того періоду було розроблено концепцію фахової філософської підготовки й упроваджено її в практику навчання. У навчальний процес увійшла низка базових нормативних і спеціальних курсів, більшості яких раніше не було: філософська пропедевтика, метафізика і онтологія, філософська антропологія, теорія пізнання, філософія права, феноменологія, філософська герменевтика, філософія гуманітарного знання, соціальна філософія, філософія історії, філософія культури, філософія господарства тощо.

Сьогоднішні навчальні плани збагатилися низкою нових курсів, заснованих на дослідницьких здобутках сучасної світової філософії, і викладачів кафедри. Зокрема, уже на початку 2000-х професорсько-викладацьким складом кафедри були видані важливі навчальні посібники. До речі, одні з перших в Україні, адже Центри перебудови фахової філософської освіти формувались і в інших університетських центрах, зокрема в ХНУ ім. Каразіна, Одеському, Львівському, Донецькому державних університетах, Києво-Могилянській Академії та ін. Отже, наведу неповний перелік цих посібників: професор Тамара Ящук – «Філософія історії» (2004), доцент Стелла Гатальська – «Філософія культури» (2005), доцент Вахтанг Кебуладзе – «Феноменологія» (2005), доцент Андрій Богачов – «Філософська герменевтика» (2006), доцент Андрій Баумейстер – «Філософія права» (2007). Відкриваючи в інтернеті сайт філософського факультету приємно бачити активне продовження роботи з наповнення навчального процесу новими нормативними і спеціальними курсами, підготовленими тими викладачами, які в 90-і й пізніше були нашими студентами.

В. Х.: *Мимоволі ми децю вийшли за межі строгої хронології. Адже йдеться про підручники, що стали виходити друком від 2000 року. Ми знаємо, що до 1995 року кафедру очолював Микола Тарасенко, а після нього – Анатолій Лой. Чи вбачали ви істотні відмінності між цими двома непересічними постатями в способі керівництва, пріоритетах тощо?*

Т. Я.: Анатолій Лой завжди був більш рішучим і безкомпромісним у реалізації свого бачення роботи кафедри, але слід відзначити, що він прийшов уже на певним чином зоране поле, і багато в чому як сприяв продовженню тих змін, що вже почалися, так і забезпечив якісне оновлення кадрового складу. Він підготував і привів у колектив кілька своїх найбільш талановитих учнів, які складають по сьогодні кістяк кафедри.

В. Х.: *До речі, Анатолій Лой доволі критично висловлюється про деканство Тарасенка: «Вважали, що він зможе впровадити якісь зміни, якимось трансформує цей факультет. Однак згодом я відчув, що він радше сам пристосувався до місцевої публіки, бо не хотів входити у конфлікт»⁴. Якої ви думки щодо глибини реформування факультету в роки незалежності? Наскільки складним було це завдання не в сенсі грандіозного оновлення програм, а в сенсі традицій і кадрів, що, як сказав сумнозвісний автор кількох влучних афоризмів, «вирішують усе»?*

Т. Я.: Треба враховувати ту обставину, що Микола Федосійович Тарасенко прийшов на факультет ззовні, він не мав досвіду організації навчального процесу, недоста-

⁴ [Лой 2021: 181].

тньо знав кадровий склад, мусив працювати в обстановці певного хаосу вказівок і намірів нового вищого керівництва навчальними закладами, лихоманки нових і нових спроб змінити все й одразу, особливо за тієї плинності керівних кадрів і переформатування всіх інституцій тощо. Тому він намагався діяти обережно, не збурюючи занадто колектив, в якому ще міцно тримались старі традиції і їхні носії.

В. Х.: *З інтерв'ю Анатолія Лоя нашим колегам⁵ знаємо, що кафедра мала доволі непогані міжнародні контакти. Коли вони почали формуватися: ще при завідуванні Тарасенка чи після 1995 року?*

Т. Я.: У налагодженні міжнародних контактів, особливо з німецькими університетами, безумовно, велику роль відігравав Анатолій Лой. Активне спілкування кафедра налагодила з колегами з провідних європейських університетів, зокрема, Інституту філософії університету Людвіга Максиміліана (Мюнхен), Університету м. Констанца, Вільного університету Берліна, та інших навчальних центрів, в яких проходили наукове стажування викладачі кафедри. Для читання лекцій вітчизняній викладацькій і студентській аудиторії регулярно запрошували провідних західних філософів. Докладніше з точними даними про персоналії і події міг би розповісти Анатолій Лой, я була менш дотичною до цієї сторони роботи кафедри. З моєї ініціативи був запрошений на кафедру і виступив з лекцією для студентів Петер Козловскі. Я рекомендувала його праці своєму аспіранту Анатолію Мінічу, той ними дуже зацікавився і зконтактував з Козловскі. Останній висловив бажання відвідати Київ, я розповіла про це завідувачу і цей візит було організовано десь приблизно році в 2010.

Криза філософської освіти як виклик

В. Х.: *Зараз і на Заході, і в нас говорять про загальну кризу університетської освіти, кризу університету як інституції. Звісно, у чомусь наші проблеми подібні до світових, у чомусь відмінні. Про кризу вітчизняної філософської освіти теж доводиться чути доволі часто. Спробуємо обговорити її, почавши зі змісту. Як уникнути застарівання навчальних курсів, адже життя йде вперед неперервно. Освіта не може бути суцільною гонитвою за актуальним, але й ігнорувати актуальне вона теж не може. Де тут золота середина?*

Т. Я.: Своєчасна реакція на швидкоплинні зміни, мобільність у визначенні проблематики курсу (при збереженні основного ядра матеріалу, яке забезпечує фундаментальність філософської підготовки), вимагають пошуку більш досконалих, переважно діалогічних методик організації навчального процесу. Перш ніж говорити про зміни змісту і форм викладання філософії в університеті, слід дещо зробити. А саме: чітко окреслити те коло явищ і процесів, що характеризують інноваційні зміни цивілізаційного характеру в нашому суспільстві. Без цього визначення провідних тем і акцентів оновлення змісту курсів матиме випадковий, суб'єктивістський характер.

В. Х.: *Але ж окреслення цього кола передбачає не лише розмірковування, але й, мабуть, деяку активну включеність у публічні процеси? Чи я помиляюсь?*

Т. Я.: На що й досі хибує викладацька практика в галузі філософії, так це на недостатньо активну позицію щодо найзлободенніших світоглядних проблем нашого суспільства. Адже останнє й досі суперечливо визначається щодо своєї ідентичності, своїх перспектив, цивілізаційної належності. Те, що дозволяє філософії уникати застою, складається з постійного звертання до практичного життя. Філософи повинні

⁵ [Лой 2021: 177-179].

показати зацікавленість актуальними питаннями, політичними і соціальними проблемами, які хвилюють суспільство. Якби філософи виробили звичку коментувати соціальні питання привселюдно і скрізь, де й коли ті з'являються, пошуки повноцінності нашої дисципліни зникли б автоматично. Сьогодні як ніколи актуальним стає діалог філософії і суспільства. Слід зазначити, що в останні роки можна спостерігати активніше долучення філософської спільноти до такої просвітницької роботи. Серед випускників філософського факультету КНУ ім. Тараса Шевченка і Могилянки я знаю досить багато людей, які можуть служити за взірць такої активної участі в суспільному житті країни.

В. Х.: *До речі, деякі прояви такого діалогу ми нині спостерігаємо, передовсім завдяки сучасним соціальним мережам, медіа і просвітницьким проектам. Уже кілька років тривають дискусії стосовно феномену «публічної філософії».*

Т. Я.: У цьому плані є справді цікавою практика філософської публіцистики, якою останнім часом посилено захоплюється покоління філософів, що прийшли в професію на порозі ХХІ ст. Можна спостерігати виразну зміну пріоритетів. Від захоплення античною, середньовічною філософією, проблемами метафізики, антропології, теорії пізнання, перекладацькою діяльністю (надзвичайно важливою, адже завдяки їй у вітчизняний культурний простір вводиться величезний масив текстів, що уособлюють світову філософську думку), деякі мої молодші колеги переходять до найактуальніших реальних сучасних проблем, намагаються осмислити їхні витoki, сутність, шляхи подолання. Тексти з проблем національної ідентичності, особливостей формування історичної свідомості на ґрунті переосмислення вітчизняної історії, місця України в глобальному світі, цивілізаційного вибору, цікаві культурологічні проекти тощо рясніють як у спеціалізованих фахових виданнях, так і на просторах соціальних мереж.

Мені здається, що університетська філософія може відродитися, якщо буде виконувати функції міждисциплінарної платформи, де вчені будь-якої спеціалізації обмінюються інформацією стосовно підходів до їхнього власного матеріалу, використовують ресурси філософії для гуманізації сучасної науки. Філософія має бути спроможною перед лицем викликів, що з'являються в потоці знання. Це сприятиме збереженню її предмета від одушення в його власній традиції. Філософія не може давати визначені відповіді, не може забезпечувати безперечні істини, але вона має давати слухачам стимули для власних роздумів, нових відкриттів. Якщо Декарт, Ляйбніц, Кант були здатні користуватися досягненнями науки їхніх часів, їхні спадкоємці повинні бути здатними наслідувати їм у цьому.

В. Х.: *У чому полягають ті головні проблеми, що перешкоджають нині філософії в цілому і філософській освіті зокрема посісти органічне місце в нашому суспільстві?*

Т. Я.: На мій погляд, перед нинішнім поколінням філософів постають дуже складні задачі. Сучасна модель освіти сягає часів Просвітництва і вичерпує свою дієвість. Спроби формулювання канонів культури перетворюються на плебісцит популярності творів, оскільки в умовах розмивання гуманістичної парадигми і браку її альтернативи відсутні критерії відбору. На яких засадах освітні заклади мають ієрархізувати культурний доробок? Ситуація свідчить про необхідність осмислення таких питань, як співвідношення примусу судження і дії, баланс логосу і етосу в сучасній культурі, розрив і суперечність між розвитком символічних практик і дійсністю повсякденного буття, мультикультуралізм чи репресивна ідентичність. Філософія має звертатися до фундаментальної потреби: переглядати знання і продовжувати запитувати, коли ем-

піричне дослідження досягло його меж. Переломний характер, інноваційність суспільних явищ позначаються, перш за все, на змінах у способі визначення і конструювання індивідуальної ідентичності. Дедалі поширенішою є орієнтація не на вірність категоріям спільнотним, колективістським (етнічним, професійним, родинним), а на утвердження цінності самореалізації, цінності власної особи, на здатність обирати й реалізовувати індивідуальний життєвий проект. Але слід враховувати той факт, що в сьогодишню реальність увірвалися нові загрози, які недооцінювала світова спільнота, а вони загрожують самому існуванню людства. Тому шкала першочергових завдань для філософії і філософів суттєво змінюється.

Переломний характер, інноваційність суспільних явищ, сьогодні поєдналися із новими викликами, які стали наслідком кривавої війни на знищення, яку розв'язала Росія проти України. Руйнація всієї виробничої і соціокультурної інфраструктури, гострі демографічні проблеми винесли на порядок денний нові проблеми. Яку післявоєнну Україну ми збираємось будувати? На якому технологічному укладі має будуватися майбутня виробнича основа? Якою відповідно для цього укладу має стати система освіти і професійної підготовки,? Урешті, який соціально-історичний суб'єкт буде визначати зміст, спосіб, форми реалізації і спрямованості історичного процесу. Ми й далі будемо покладатимемося на рятівну роль малого і середнього бізнесу, який відкине суспільство на доіндустріальний рівень? Які форми власності можуть забезпечити в наших умовах технологічний прорив? Нових вимірів набула і проблема права на національну самоідентифікацію, тут ми зустрічаємося з проявами національної нетерпимості, яка іноді набуває екстремістських проявів.

Осмилення цих та інших проблем вимагає розробки комплексних підходів, міждисциплінарних досліджень, в яких методологічна і світоглядна роль філософії незамінна. Вище вже згадувалося зростання активності нової філософської генерації в галузі філософської публіцистики, посиленні просвітницької функції філософської думки. Сучасна філософія має активно виходити в громадський простір, роз'яснюючи широкому суспільному загалу справжній смисл таких понять як свобода, демократія, відповідальність за наслідки вибору, зробленого громадянами при формуванні державних органів влади. У тому, що на минулих виборах при голосуванні деякі виборці дозволяли собі жарти на кшталт «хоч посміємось», є провина й українських інтелектуалів, які переважно спілкуються лише у своєму інтернет середовищі, перетворивши його на аналог того «кришталевого палацу», в якому мріяла відгородитись від нагальних суспільно-політичних проблем інтелігенція початку ХХ ст. Маємо пам'ятати, що європейському Модерну передувала доба Просвітництва, в якій філософії належала провідна роль.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Лой, А., Давіденко, І., Мирошник, К., & Попіль, Д. (2021). Розум за «залізною завісою»: українська філософія пізнього СРСР та світова наука. *Sententiae*, 40(2), 161-183. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.161>
- Ящук Т.І. (2002). Призначення і функції філософського знання у сучасній системі освіти. // *Освіта і управління*, 5(4), 68-76.

Ящук, Т., & Хома, В. (2022). Радянська соціальна філософія: вихід за межі історичного матеріалізму. Частина I. *Sententiae*, 41(3), 186-196. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.186>

Одержано 09.04.2022

REFERENCES

Loy, A., Davidenko, I., Myroshnyk, K., & Popil, D. (2021). The Mind behind the Iron Curtain: Ukrainian Philosophy of the Late USSR and World Science. *Sententiae*, 40(2), 161-183. <https://doi.org/10.31649/sent40.02.161>

Yashchuk, T. I. (2002). Purpose and functions of philosophical knowledge in the contemporary education system. *Education and Management*, 5(4), 68-76.

Yashchuk, T., & Khoma, V. (2022). Soviet social philosophy: escape from the frame of historical materialism. Part I. *Sententiae*, 41(3), 186-196. <https://doi.org/10.31649/sent41.03.186>

Received 09.04.2022

Tamara Yashchuk, Vsevolod Khoma

Soviet social philosophy: escape from the frame of historical materialism. Part II

Interview of Vsevolod Khoma with Professor Tamara Yashchuk within the framework of the research program “Ukrainian Philosophy of the 60s–80s of the 20th Century” of the Student Society of Oral History of Philosophy.

Тамара Ящук, Всеволод Хома

Радянська соціальна філософія: вихід за межі історичного матеріалізму. Частина II

Інтерв'ю Всеволода Хоми з професором Тамарою Ящук у межах дослідницької програми «Українська філософія 60–80-х років XX століття» Студентського товариства усної історії філософії.

Tamara Yashchuk, doctor of sciences in philosophy, professor emeritus of Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Тамара Ящук, д. філос. н., професор-емерит Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: yashyk4286@gmail.com

Vsevolod Khoma, master student, Faculty of Philosophy, Taras Shevchenko National University of Kyiv (Ukraine).

Всеволод Хома, магістрант філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

e-mail: mailhap25@gmail.com
